



ШЫН

№ 135
(18255)

2012 чылдың
ноябрь 20,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Ниитилел-политиктиг солун

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

«АДА СӨЗҮН АЖЫРЫП БОЛБАС...»

• Республиканың Адаларының ийиги чыыжы эки түңнелдерлиг болган

Ноябрь 16-да В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрына "Ада кижиниң харысалгазы: эр көрүш" деп республиканың адаларының ийиги чыыжы болуп өткөн. Аңаа ТР-ниң Чазааның, бүгү яамыларның, өй-ниити каттыжышкыннарының төлээлеринден аңгыда, артистер, спортчулар, студентилер, башылар, Афганистанга болгаш Соңгу Кавказка дайын-ы болушкуннарга киржип чораан маадырлар дээш, республиканың бүгү албан-организация черлериниң р чону киришкен.

Тыва Республиканың Башты-Чазааның Даргазы Шолбан-оолдун болгаш ТР-ниң Хөй-палатазының эгелээшкини-республиканың адаларының бир дугаар 2011 чылда кыстап эрттирген. Ынчан эр-ниң өг-бүлөдө, ниитилелде ат-тын көдүрериниң дугайында алашкан болгаш ук хемчег-тиң сонургалын канчаар-ажок болдурган. ТР-ниң Хөй-палатазының даргазы Хонук-онгуштун чугаалап турары-алырга, чыл дургузунда ко-бүрүзүндө адалар чөвүлел-тургустунган. Тус-тус черлерге-ен адалар чыыжы аажок-ын болгаш аңаа санал-онал-олган. Чижээлээрге, Бай-Тай-жуунга эрткен адалар чыыжы-тын дургузунда үргүлчүлээн. Бодунун бодалын чугаалап, -оналдарын солчуп, амгы-эр кижиге хамаарышкан-н айтырыгларны сайгарган. Ылангыя кожууннарга адалар-елдерин тургусканы канчаар-ажок шын болгаш чонга таа-алыг болган. Мындыг хевир-емчеглерни организаастап, -айтырыгларны чон мурнунче-рүп, сайгарып чугаалажып-ининиң түңнелинде, эр киж-бодунун өг-бүлөзінде кайы-чугулазын, өг-бүлөзінде бол-ниитилелде кандыг улуг, чугу-рни ээлеп турарын, арага-

дары ижерге чүнүн-даа мурнунда ажы-төлге кайы хире хоралыг дээрзин медеп билип эгелээн" — деп, Хонук-оол Доржуевич чугаалаан.

Республиканың адаларының ийи дугаар чыыжын башкарып эрттирп турар Орлан Дамба-Хуурак чыгып келген адаларның, кырган-ачаларның амыр-мендизин айтыр-бышаан, сцена кырынче Тыва Республиканың Баштыңы—Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолду ча-лаан. Чазак Даргазы сөс ап, чүве чугаалаан:

— Эки хүннүн мендизи-биле, эргим чаңгыс чер-чурттугларым — төлөптиг адалар, Тываның эр хиндиктиг экер-эрес эрлери! Дүүн, ноябрь 15-те, ТР-ниң Дээди Хура-лының депутаттары Адалар хүнүн ноябрьның 3 дугаар субботаында демдеглед эрттирер кылдыр бады-лаан. Ынчангаш бо чылдан эгелеп Адалар хүнүн ноябрьның 3 дугаар субботаында албан-езузу-биле демдеглед эрттирер бис. Байырлал бүдүүзүндө силерниң шуптунарга изиг байырың чедирип тур мен.

Адалар чыыжын анаа эвес эрттирп турар болгай бис. Бистин аравыста суларап, бодун шала кошкак кылдыр алдынып чоруур эр улустун көвүдөп турары-биле база хөй-ниитиде эр кижиниң үнүнүн чугула эвес болу бергени-биле шупту чыгып келгеш, "аарышкы-лыг" айтырыгларны аравыста чу-

гаалажып турар бис. Эр хиндиктиг кижиге өг-бүлөзүн, ажы-төлүн кара-тап, азырап, ажылдап, чер-чур-тунун сайзыралы дээш үлүүн ки-рип чоруур ужурлуг. Чер-черлер-ниң эр чонну чыгып келгеш, эр улустун нарын айтырыгларын сай-гарып, санал-оналдарын солчуру-биле адалар чыыжын организаастап турарының кол сорулгазы бо.

Хөй эвес сангыг тыва чоннун аразындан бистин чаңгыс чер-чурттувус Сергей Күжүгетович Шойгу РФ-тиң камгала сайыды-апарганы биске кайы хире чорга-ранчыг-дыр. Оон аажы-чаңында, бодун алдынып чоруунда, сагып чоруур езу-чаңчылдарында болгаш чугаалаңы аянында безин тыва эр кижиниң сагыш-сеткили долузу-биле сиңниккен деп билер мен.

Шак мындыг хевирлиг бодалымны Интернет четкизинде "Контакт" деп сайтыга бижиримге, аныктар: "Шын-дыр" — деп хүлээп алыр болур чорду.

Алызы барып, тыва черге бис-тин бодуустун ажы-төлүвүс, сал-галдарывыс чурттап артып калыр болгай. Ынчангаш соовуска кандыг күрүнени арттырып каар бис, ажы-төлүвүстүн амыдыралы база ындыг болур. Бо база бир чугула айтырыг-дыр. Эргим адалар, черле ынчаш,

соовусче, мурнувусче чиге көрүп, хандыр боданыр үе келген. Сөөлү үеде херээжен чон ажы-төлүнүн адазын "мээң өөм ишти" дээр апарган. Бо чижектен алгаш көөргө, эр кижиге өгнүн ээзи, камга-лакчызы, кол кижизи болур тур-жук, "өг ишти" апарган. Херээжен улустун ынчаар чугаалап турары эр улустун алдар-адының шала куду-лап турарының херечизи ышкажыл. (Уланчызы 2-ги арында).



Ноябрь 15-те, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары Адалар хүнүн ноябрьның 3 дугаар субботаында демдеглед эрттирер кылдыр бады-лаан. Ынчангаш бо чылдан эгелеп Адалар хүнүн ноябрьның 3 дугаар субботаында албан-езузу-биле демдеглед эрттирер бис.

ЭР КИЖИНИҢ АТ-АЛДАРЫНЫҢ КОДЕКИЗИ

истер, Тыва Республиканың эр кижилери, аравыстың эрге-ажыктарывысты болгаш күзел-үлдеришти илеретпишаан;

— биске чаагай болгаш чөптүг чорукту, бүзүрелди-чыткан өгбелеривистиң төөгүдө езу-чаңчыл-ынга болгаш мөзү-шынарының принциптеринге-иышаан;

— херээженнерниң эргелерин болгаш салгаларын эң дээди үнелел деп хүлээп көрбүшаан, ократтыг ниитилелди сайзырадырын бүгүдениң-көргөн принциптерин сагывышаан;

— амгы болгаш келир салгалдарның мурнунга эр-илерниң мөзү-шынар кижизидилгези дээш-улустун харысалгавысты медеп билбишаан;

— Тывада Эр кижиниң ат-алдарының кодекизиниң-жилелин кожууннарга болгаш сумуларга эр улус-штарынга деткээнин удуртулга болдурбушаан.

Тываның бо кодекизин хүлээп ап, ону-түмүш чок күүседир кылдыр чарлап тур бис:

1. Сен бурунгу чаагай сеткилдиг чоннун салгалы сен, а ынчангаш төлөп чок чорук кылыр эрге чок дээрзин-кажан-даа, каяа-даа утпа. Бодуннун төрөл салгалыңны-билер болгаш сактып чор.

2. Бодуннун чонуннун болгаш булуңуннун дылын, чаңчылдарын, культуразын болгаш төөгүзүн өөрөн, ол-билиглер сээң сагыш-сеткилиңни быжыглаар, сүлдөңни бедидер, берге үелерде күштү немээр.

3. Бодуннун угаан-медерелиңни болгаш күш-дамырыңны доктаамал сайзырат. Кадыкшылды-дадыктырар болгаш быжыктырар херек, хоралыг-чаңчылдарга алыспа, бодуннун өндүр улуг өгбелериңге-төлөптиг бол.

4. Ажылды бодун кыл, күш-ажылды хүндүлө, өске-кижиниң өнчүзүнче хол сукпа.

5. Өске кижиге кажан-даа адааргава. Бир эвес-езулуг кижиге болзуңза, ону бодуннун ажыл-херээң-биле, чаагай үүлөң-биле бадытка. Өскелерниң-чедишкыннерин үнелеп өөрөн.

6. Кымның-даа сөөк-язызын болгаш чүдүлгезин-куду көрбө, ооң-биле чергелештир бодуннун-өгбелериңниң чүдүлгезин хүндүлөп чор.

7. Чоргаар болгаш шынчы, күштүг болгаш чаагай-сеткилдиг, дуза кадарыңга кезээде белең бол. Бичиилерни хумагала база камгала, улугларны, ылаңгыя сеңээ амыдыралды чаяаган ада-иенни, хүндүлөп база дыңнап чор.

8. Бодуннун өг-бүлөңниң, бодуннун ызыгуур-салгалыңның адын болгаш алдарын сыкпайн чор, сээң-ажыл-херээңден чүглө сени эвес, сээң чонуну база-үнелээр апаар.

9. Өгбелериңниң чагыын дээди даңгырак кылдыр-хүлээп ап, алыс шынны шынгээдип ал — эр кижиниң-өндүр улуун кажан-даа ооң бай-шыдалдын эвес, а ооң-өг-бүлөзиниң, чонунун болгаш Ада-чуртунун мурнунга-харысалгазындан үнелеп чораан.

«АДА СӨЗҮН АЖЫРЫП БОЛБАС...»

(Төңүзү. Эгези 1-ганында).

Чаагай ат-сывыысты эгидип алыры бистин дорт хүлээлгевис болур ужурулг дээрзин чугулаал демдеглекседим.

"Аныяндан адың камна" деп өгбелеривис чугаалажыр. Амгыдаа үеде бир кижини айтырып-сураарда кымның огу боор ол, кым деп кижил деп айтырар. Ада кижини чон аразында бодун канчаар алдынып чораан болдур, ол кижиниң огулунга база хамаарылга шакла ынчаар артып калыр. Адазы багай кижини чораан болза, чон база ооң огулун шакла ынчаар хүлээп алыр болгай.

Чыл санында дыка хөй аныяк оолдарның чыдыг чашпан дээш шийтирип, арага-дары ижип алгаш, кем-херек үлгедип, аныяк назынында шийтирип турарын канчаар-даа аажок хомудал-биле демдегледип тур мен.

Чаа-ла өг-бүлө тудуп, чаптанчыг ажы-төлдүг болур ужурулг эрлер хөй үе эрттирип, хоругдалче кирип турары хомуданчыг. Бистин бичини нациявыска ол кайы хире улуг чидириг-дир. "Тайып ушкаш, даянып турар" дээр болгай. Хоругдалдан үнүп келгеш, езулуг эр кижини болуп, бодун төлөптүг алдынар туржук, чамдык аныяк кижилериниң хөй-ниити черлеринге бодун алдынып чоруурун көргөш, хейде кижини элчоксунуп, човай бээр. Кончуг маадырлыг чүве кылып каан кижини-биле демей, ниитилелге бар-дамнап, улуска бак чаңнап турары ыянчыг. Мактангыр хире эвес чүүл-дүр ол, эр кижини частырыгны кылыпкан-даа болза, амыдыралда шын орукту тып, төлөптүг чурттаар, салгалдарын арттырар дээш байгы күжүн салып, кызып ажылдаар ужурулг.

Оор чорукту соксадырының талазы-биле чугааны эр улус чүге кылып болбазыл, оор херек кылган кижини моон сонгаар эр улус аразында кирип шыдавас дээр ышкаш чүүлдерни тургузар болза эки. Шыны-биле алыр чүве болза, бодунун коданында каш малын кадарып, ажы-төлүн азырап олурар дем, күш чок кижилерни оорлап турар. А хөрөңгизи шыырак, дем-



Коргунчуг өрттөн, чаяан болуп, дириг арткан өртчүлерни шаңнаан.

ниг кижилерге дегбес. Ынчал кээр-ге, оор херек кылып чоруур кижилер бужар, эң кудуку деңнелдин кижилери дээрзин бүзүрел-биле чугаалап болур. А олар база ада-лар, акылар, честелер болгай. Тус черлериниң ада-лар чөвүлелдери бо талазы-биле шыңгыы чугааны кылып, аразында сүмележи, чугаалажып, бо айтырыгже кичээнгеини угландыраы чугула дээрзин демдеглекседим. Өгбелеривистин арт-тырып каан ажыл-ижи: мал-маган-биле халбактанчып турарывыстан тыва кижиниң, республиканың амыдыралы бо хүнде оон колдуунда хамааржып турар болгай. Малчыннарывыс — чер-чуртувустун чоргааралы-дыр. Ынчангаш эр кижилер оор-сук дугайында аразында ажы-биле чугаалажыр болза эки. Бодунун чонун бастып, куду көрүп чоруур кижини езулуг тыва эр кижини деп санаттынар деп бе?

Оон аңгыда бистин республикада арага-дарыдан ойталаар чорук чаагай чаңыл апар чыдар. Оон мурнунда Бижиктиг-Хаяның чурттагы чону "кургаг хоойлуну" чарлаан болза, амгы үеде Дөң-Терезиниң болгаш Хөндөлеңниң чурттакчыларының арага-дарыдан ойталаанын чарлааны канчаар-даа

аажок өөрүнчүг. Бо сумуларның чонунун чугаалаан сөзүңге ээ болур боор дээрзинге бүзүрел улуг.

Эр, ада кижини бодунун өг-бүлениң чедимчелиг чоруу, ажы-төлүнүн келир үези, төрөөн чериниң, кожуун-суурунун, ада-чуртунун хөгжүлдеси дээш дорт хары-салгалыг болур. Ынчангаш херээжен кижини — өөнүн ээзи, а эр кижини төрөөн чериниң ээзи, өртемчейиниң башкарыкчызы болур.

Эргим ада-лар, алдар-адывысты бедик тудуп, тура-соруувусту көдүрер дээш төлөптүг алдынып, байгы күжүвүстү салылыңар! — деп Тываның Баштыңы бүгүдени кыйгырган.

Санал-онал солчулгазы

Тываның Иштики херектеринин хоочуну, Совет хамааты эгелээш-киннеринин удуртукчузу, ада, кырган-ача, бирги ада-лар чыыжының киржикчизи 80 харлыг Куулар Даржаа мынчаар чугаалаан:

— Эрткен чылын болган ада-лар чыыжыңга элээн каш нарын айтырылганы көдүргөн мен. Ынчан төлөптүг эвес алдынып чоруур эр

улустун аажы-чаңының, езулуг эр кижини канчаар бодун алдынарыл дээр ышкаш айтырылганы чугаалашкан бис. Бо айтырылганың Эр улустун кодекизинче киргени аажок эки-дир. Мээң чаңгыс чер-чурттугларым база ада кижиниң ролунун дугайында боданып эгелээн дизе, чазыг болбас".

ССРЭ-ниң алдарлыг башкызы, 50 чылдарның дургузунда уруглар-биле ажылдап келген хоочун башкы Альберт Беззязов өзүп олурар салгалдың кижизидилгениң дугайында айтырыгны көдүргөн. Оон чугаалап турары-биле алырга, өөредилге адырынга хөй эр хиндиктиг улус ажылдаар болза эки. Бо хүн хүлээп ап турарывыс Эр улустун кодекизи — кан-дыг-даа хар-назынның эр кижиниң бурунгаар ажылдап-чурттаарынга кол айтыкчы, башкарыкчы болур ужурулг.

Сонгу Кавказка дайынчы болушкуннарга киржи турган Аяс Сарыглар эрткен чылын болган ада-лар чыыжыңга Чазак Даргазының соон дарый кажан-даа арага ишпес деп сөзүн берген турган. Ол бо удаада сценаже ийи огу-биле үнүп келгеш, эрткен чылын хөйүн мурнунга берген сөзүн тутканының дугайында чугаалаан. "Залда мээң кады ажылдап чоруур эш-өөрүм, удуртукчуларым олурар, олар мени бадыткаар" — деп Аяс бүзүрөткен.

Тываның сурагылыг спорт би-жиир журнализи, спорттун болгаш өөредилгениң хоочуну Вячеслав Хопров Тывада езулуг эр кижилер хөй дээрзин чугаалаан. Оон чугаалап турары-биле алырга, бистин чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Ооржак чоокта чаа Турцияга болган маргылдаага шаңналдың дээди чадазынче үне бергеш, 37 аңгы чурттарның аразында Россияны а оон иштинде бичини Тываның алдаржыдып, тыва чонну, төрөөн чери дээш чоргаарланып, ишти-хөңнү көдүрүп келгеш, Тываның тугун бедик көдүрүп алгаш, залды бир долгандыр маңнапкан. Олурганнар чүнү-даа утказын билбээн, а кажан башкарыкчы ол дээрге спортчунун төрөөн

Тывааның тугу дээрзин тарга, бүгү зал бут кыры келгеш, адыш часкап турган ышкаш журналист Сергей Ооржак бичини чораан чылда сактып чугаалаан. Бичини аажок кызымаккай, спорт хандыкшылыг турган. О оон ачазы Күжүгет Се Шойгунун дорт киржиле Чоокта чаа Сергей Шойгун эвес мен спорт-биле эде болзумза, амгы Сергей болбас турган боор мен журналистерге ажы-биле лаан. Ынчангаш элээ спортчу бөлгүмнерни хире низастаары чугула деп Хопров демдеглээн.

Ыраккы Тере-Хөл келген ТР-ниң культу алдарлыг ажылдакчызы, төлдүн төлөптүг адазы Мунзук Чазак Даргазының га кыйгырыын чүүлдүзүлүр чыыжын эрттирип тур хире чугулазын демдег үшкү класста өөренип ту Алдар Мунзук чыылган туткан.

Шагаан-Арыг хоорай чуну Дадар-оол Данзын-оо тарны мал-маган ажылы-лелдеп, чаагай чаңылда эгидип алыр дугайында са-ген. "Бистин республика талазы-биле төлөптүг кижилерге үлегер-чижек бол-луг" — деп, ол чугаалаан.

Мындыг хевирлиг ада-жыңга чүве чугаалаар улус хөй болган. Ынчалза-даа: айтырыг — ада-ларның ал-көдүрери болгаш ону тудары болуп артып калга айтырылганы тус черлер-лар чөвүлелдеринге ший-чогуур хемчеглерни чугаалашкан. Келир чылы-эртер үш дугаар ада-лар чы-кылып чоруткан ажылдар-нелдерин илеткээр.

Алдынай БАД

Владимир САВИН
Байырмаа САНДЫКТЫН
тырган чируктары.

БУРУН ЕЗУ-ЧАҢЧЫЛДАРГА, ӨГБЕЛЕРНИҢ АРГА-ДУРЖУЛГАЗЫНГА ДАЯНЫП...

• Тывада Эр кижиниң ат-алдарының кодекизин көвүдеди парлаарының чугулазын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Республиканың бүгү эр кижилериниң чайгылыш чок сагыыр ужурулг ол документини Кызылга болган ада-лар чыыжыңга хүлээп алган, ону хүлээп алыры дээш чыышка киришкен 600 кижини шупту бадылаан.

— Хүлээп алдынган ол кодекс чагыртыр дүрүм болур ужурулг. Ындыг болганда, оон кижини бүрүзүңге — школага-даа, хоочунга-даа чедингир болуру күзөңгич. Ынчангаш ону республиканың бүгү МИЧ-леринге, муниципалдыг солуннарга база парладырын Информатизация болгаш харылзаа яамызынга дагып тур мен. Оон аңгыда кодексти бичини дептер хевирлиг кылдыр-даа, ханага азар плакат хевирлиг кылдыр-даа парлаар херек — деп, Шолбан Кара-оол ол чыыш соонда медеглээн.

— Эң чугула чүүл — кодексти бистин оолдарывысты кижизидериниң аргаларына чогумчалыг ажылгаары. Кодекстин утка-шына-

рын элээдилерге чедирерин, тайылбырлаарын сурагылыг спортчулардан, тренерлерден, эрге-хоойлу камгалаар органның ажылдакчыларындан, эр башкылардан, ада-лардан болгаш кырган-ачалардан, оолдарның акыларындан дилеп тур мен. Бодум хуумда кодексти бодум кабинетимге болгаш огулмунун өрээлинге азып каар мен.

14 харлыг оолдарга Россия Федерациязының хамаатызының паспорту-биле кады Тываның Эр кижилериниң кодекизин тыпсыр чаңыл тургустунуп келзе, тергинне ийик. Чамдык ада-ларның оолдарын кижизидер арганы тыппайн, огу-биле чугааны чүден эгелээрин билбейн турары бо үезинде ол чаңыл улуг дуза болур деп бодаар мен — деп, ол уламчылаан.

Адаларның бирги республика чыыжы бир чыл бурунгаар болганын сагындыраал. Ындыг ажыл кылырын республика Баштыңы саналдаан. Ону хөй-ниити чүүлдүг-

зүнүп деткээн.

"Бирги шуулган болгандан бээр бир чыл эрткен. Ол үениң дургузунда бистин шимчээшкенивистин кол угланышының муниципалитеттерге угландырыдыс. Ындыг шуулган барык кожуун бүрүзүңге болуп эрткен. Адалар чөвүлелдерин тургускан, оларны төлөптүг кижилер удурту берген. Тывада Эр кижиниң ат-алдарының кодекизин улуг сонургал-биле сайгарып чугаалашкан.

Бо чылын республикага "Адалар — эр хейлер" деп чаа төлөвилел база тыттып келген. Ону шынарның марказы, хөй-ниитиниң хүлээп көрүүшкүнү деп санал болур. Ол дээш "Центр Азии" солунга, оон кол редактору Надежда Антупьевага болгаш журналистерге четтиргенивисти илередир ужурулг бис. Кайгамчык болгаш аажок чугула ажыл-дыр! Оон бистин таныырывыс эр кижилерниң дугайында безин чаа чүүлдерни

билип ап турдувус. Ол эгелээшкени өске солуннарның, ылаңгыя муниципалдыг үндүрүлгелериниң, эдерери күзөңгич-дир.

"Элээр чоруктун зоназы" республикада калбарып турар. Мурнунда чүгле Бижиктиг-Хая алдаржып турган, а ам Дөң-Терезининиң, Хөндөлеңниң чурттакчылары "элээр чоруктун хоойлузун" чарладылар. Ол чаагай эгелээшкенин хоозун сөстөр болу бербези күзөңгич-дир. Сөске ээ болбайн баар чорук — бужар чорук-тур. Сөстү берген соонда ону ыяап ээлээр херек. Чыыштарга арага ишпес деп шийтирилээн соонда ишпес херек. Оон өске орук чок. Бичини-даа салдынар болза, хамык чүве хилис баар.

Арага садарын хоруп каары эвээш-тир ийин. Көскү түңнелдер херек. Кем-херек үлгедир чоруктарны кызырары, чаа-чаа ажылдаар олуттарны тургузары, клубтарны, спорт залдарын септээр,

чаңгыс сөс-биле чугаалаарга амыдыралды тургузары-А кижини бүгү чүүлдер дээр бүлөзиниң чаагай чоруу дээрларының келир үези дээш, суурунун, хоорайынын, Р ликазының чечектелишкенин Ада-чуртунун камгалалы харысалгалыг болур. Өнү херээжен кижини, октаргайы эр кижини деп, бурунгу өгбө чугаалап чораан.

Ындыг бедик хүлээлге бе-ге, эр улуска, онаашкан-дары-тиң шимчээшкенивистини органи кылдыр бүртүктеттинген. Ам бурунгаарлаар херек. Са-ажыл-херекче шилчинер үе-Ындыг айтырыгны чүгле бы-эвес, өске регионнар база че-кинниг шийтирилеп турар, о-арга-дуржулгазын ажы-херек" — деп, Шолбан Кара-демдеглээн.

Чазактың албан-е-сайтызын

Долаана САЛЧАК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

"Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң акша-шалыңының база мактал акшазының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2012 чылдың октябрь 26-да хчлээп алган

1 чүүл

2006 чылдың июль 6-да № 1889 УХ-1 "Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң акша-шалыңының база мактал акшазының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга ("Тувинская правда", 2006 чылдың август 2-де; 2007 чылдың июнь 7-де, июль 5-те; 2008 чылдың январь 10-да, январь 15-те; 2009 чылдың апрель 24-те, август 1-де; 2010 чылдың февраль 11-де; 2011 чылдың август 6-да, октябрь 19-та, декабрь 30-де; 2012 чылдың июнь 19-та; "Шын", 2006 чылдың июль 8-те; 2007 чылдың июнь 5-те; 2009 чылдың апрель 21-де, июль 28-те; 2010 чылдың январь 19-та; 2011 чылдың август 23-те, октябрь 25-те, декабрь 31-де; 2012 чылдың июнь 26-да)

дараазында өскерилгелерни кириер:

- 1) 1-ги чүүлдүн 3 кезээнде "- Чазааның Даргазының" деп сөстөрни ал кааптар;
- 2) 8-ки чүүлде "- Чазааның Даргазының" деп сөстөрни ал кааптар;
- 3) 12-ги чүүлдүн 2 кезээнин 6 пунктузунда "- Чазааның Даргазының" деп сөстөрни ал кааптар;
- 4) 13-кү чүүлдүн 1 кезээнин 6 пунктузунда "- Чазааның Даргазының" деп сөстөрни ал кааптар;
- 5) 15-ки чүүлдүн 2 кезээнде "- Чазааның Даргазының" деп сөстөрни ал кааптар;
- 6) "Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң албан-дужаалдарының эге шалыңнары" деп 1 капсырылганы дараазында эдилге-биле бижиер:

"2006 чылдың июль 6-да № 1889 УХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузунга 1-ги капсырылга

Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң албан-дужаалдарының эге шалыңнары

Албан-дужаалдарның ады	Албан-дужаалдарның эге шалыңнарының хемчээлдери (айда рубль-биле)
Тыва Республиканың Баштыңы-Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизи	6433,6
Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы	5169,8
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы	4021,0
Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазы	4021,0
Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы	5169,8
Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) даргазының оралакчызы	4825,2
Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы	4825,2
Тыва Республиканың Баштыңының Администрациязының болгаш Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының удуртукчузу	4825,2
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы	3906,0
Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазының оралакчызы	3906,0
Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) комитетиниң даргазы	4021,0
Тыва Республикага Кижиниң эргелериниң талазы-биле төлээ	3791,2
Тыва Республикага Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээ	3791,2
Сайыт—Тыва Республиканың Чазааның Чөвүлелиниң кижигүнү	4021,0
Тыва Республиканың сайыды	4021,0
Тыва Республиканың Москва хоорайда бүрүн эргелиг төлээзи	3791,2
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары	3791,2
Саналга палатазының аудиторы	3791,2

7) 2-ги капсырылгага:

а) 1 кезекти дараазында эдилге-биле бижиер:

"1 кезек

Тыва Республиканың Баштыңының Администрациязының болгаш Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-дужаалдарының эге шалыңнары

Албан-дужаалдарның ады	Албан-дужаалдарның эге шалыңнары (айда рубль-биле)
Тыва Республиканың Баштыңының Администрациязының—Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының удуртукчунун бирги оралакчызы	4021,0
Тыва Республиканың Баштыңының Администрациязының—Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының удуртукчунун оралакчызы	3906,1
Тыва Республиканың Баштыңының канцеляриязының эргелекчизи	4021,0
Тыва Республиканың Баштыңының бирги дузалакчызы—Тыва Республиканың Баштыңының дузалакчылар албанының удуртукчузу	3676,5
Тыва Республиканың Баштыңының Чөвүлөкчизи—Тыва Республиканың Баштыңының референтуразының удуртукчузу	3791,2
Тыва Республиканың Баштыңының—Чазааның Даргазының Тыва Республиканың Дээди Хуралында (парламентизинде) бүрүн эргелиг төлээзи	3791,2
Тыва Республиканың Баштыңының—Чазааның Даргазының суд органнында бүрүн эргелиг төлээзи	3791,2
Тыва Республиканың Баштыңының—Чазааның Даргазының чанында регионда айыыл чок чорук департаментизиниң начальниги—хөй-ниитиниң айыыл чок чорук Чөвүлелиниң секретары	3791,2

Департамент начальниги	3791,2
Эргелел начальниги	3446,1
Тыва Республиканың Баштыңының канцеляриязының эргелелиниң оралакчызы—протокол албанының удуртукчузу	3331,7
Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызының секретариатының удуртукчузу	3446,1
Департамент начальнигиниң оралакчызы	3446,1
Эргелел начальнигиниң оралакчызы	3331,7
Тыва Республиканың Баштыңының—Чазааның Даргазының кожунда бүрүн эргелиг төлээзи (Ак-Довурак хоорайда) (килдис даргазы)	3216,8
Килдис начальниги	3216,8
Инспектор (килдис начальниги)	2978,4
Килдис даргазының оралакчызы	3676,1
Тыва Республиканың Баштыңының Чөвүлөкчизи	3446,1
Тыва Республиканың Баштыңының Чөвүлөкчизи—парлалга-секретары	3446,1
Тыва Республиканың Баштыңының дузалакчызы—адъютант	3446,1
Тыва Республиканың Баштыңының дузалакчызы	3331,7
Референт	2987,1
Консультант	2297,1
Кол специалист	2297,1
Кол специалист — эксперт	2297,1

б) "Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Аппарадының күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-дужаалдарының эге шалыңнары" деп 2 кезекте:

"Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Аппарадының Удуртукчузу" деп одуругда "4825,2" деп саннарны "4021,0" деп саннар-биле солуур;

"Аппарат удуртукчунун оралакчызы — эргелел начальниги" деп одуругда "3906,1" деп саннарны "3906,2" деп саннар-биле солуур;

в) "Тыва Республиканың албаннарының болгаш агентилелдериниң күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-дужаалдарының эге шалыңнары" деп 6 кезекте "Килдис начальнигиниң оралакчызы 2757,5" деп одуругнуң соонга "Консультант 2297,7 - 2527,5" деп одуругну немээр;

г) 10 кезекте: "Секретарь" деп сөстү "Секретарь (эргелел начальниги)" деп сөстөр-биле солуур; "Инспектор" деп сөстү "Инспектор (килдис начальниги)" деп сөстөр-биле солуур;

2 чүүл

Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын, Тыва Республиканың күрүнениң

хамааты албанының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң бо хоо доктааткан албан-дужаалдары шалыңнарының хемчээлин Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын Тыва Республиканың күрүнениң албанының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерге Тыва Республиканың Даргазының бо хоойлунун күшт киреринге чедир хүлээп алган чар биле көрдүнген акша-шалыңы шалыңнарының хемчээлдериниң (индексациязын) барымдаалап аж

3 чүүл

1. Бо хоойлу 1-ги чүүлдүн 7 пунктузунда "а" пунктузунун дүрүмү аңгыда, ону албан-езузу-биле парден он хонук эрткенде, күштүг болгон адаанда "а" пунктузунун дүрүмү 2012 чылдың сентябрь 13-тен эгеле келген хоойлу-дүрүм хамаарылга хамаарыштыр ажылгаттынар.

Тыва Республиканың Би Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2012 чылдың ноябрь 8
№ 1568 ДХ-1

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ ХООЙЛУЛАРЫ

"Тыва Республиканың Чазааның дугайында" Тыва Республиканың Конституция хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2012 чылдың октябрь 26-да хчлээп алган

1 чүүл

2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-1 "Тыва Республиканың Чазааның дугайында" Тыва Республиканың Конституция хоойлузунга ("Тувинская правда", 2004 чылдың февраль 20-де, декабрь 7-де; 2009 чылдың июль 30-де; 2010 чылдың январь 21-де; 2011 чылдың июнь 21-де, ноябрь 29-та, декабрь 30; «Шын», 2004 чылдың март 3-те; 2009 чылдың июль 23-те; 2010 чылдың январь 19-та; 2011 чылдың июнь 21-де, декабрь 6-да, декабрь 31-де) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 13-кү чүүлдүн үш кезээнин 38 дугаар пунктузун күжүн чидирген деп санаар;

2) 20-ги чүүлге дараазында уткалыг ийги кезекти немээр:

"Тыва Республиканың Чазааның хуралына бо Конституция хоойлузунун 21-ги чүүлү-биле дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның Чөвүлелиниң бүрүн эргелеринге хамаарышкан айтырылганы көргөн бооп болур. Тыва Республиканың Чазааның Чөвүлелинге хүлээп алган шийтирлерни күш чок болдурган, өскерткен, күжүн чидирген деп санаан, чок болза Тыва Республиканың Чазааның хуралына хүлээп алган шийтир-биле оларның күштүг болурун түр соксаткан бооп болур.";

3) 21-ги чүүлдүн чедиги кезээнин 7 дугаар

пунктузун дараазында эдилге-биле "7) Тыва Республиканың Чазааның хуралдарына көрдүнүп турар айтырылганы Тыва Республиканың Чазааның бүрүн эргелеринге хамаарыштыр сайгарып көөр шийтирлээр.";

4) 22-ги чүүлдүн бирги кезээнде эргелер берген" деп сөстөрни соңгуттурган" деп сөстөр-биле солуур;

5) 29-кү чүүлге:

а) ийги кезээнде "Тыва Республиканың хоойлузу-биле доктааткан чурум" деп сөстөрни Тыва Республиканың Конституция хоойлузу-биле доктааткан "езугаар" деп сөстөр-биле солуур;

б) үшкү кезээнде "Тыва Республиканың хоойлузу-биле доктааткан чурум" деп сөстөрни Тыва Республиканың Конституция хоойлузу-биле доктааткан "езугаар" деп сөстөр-биле солуур;

6) 34-кү чүүлдүн ийги кезээнин чидирген деп санаар;

7) 35-ки чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиер:

"35 чүүл. Тыва Республиканың Баштыңының Администрациязы болгаш Тыва Республиканың Чазааның Аппарады Тыва Республиканың Баштыңының Чазааның Даргазының, Тыва Республиканың

Чазаның ажил-чорудулгазын хандылары-
биле база Тыва Республиканың Баштыңының
Чазаның Даргазының, Тыва Республика-
ның Чазаның хүлээп алган шийтпирлерин
Тыва Республиканың күүсекчи эрге-
чагыргазының органның күүседирин
контрольдаарын организастаары-биле Тыва
Республиканың Баштыңы—Чазаның Дарга-
зы Тыва Республиканың Баштыңының Адми-
нистрациязын болгаш Тыва Республиканың
Чазаның Аппаратын тургузар.

Тыва Республиканың Баштыңының
Администрациязының (моон сонгаар Адми-
нистрация дээр) болгаш Тыва Республика-
ның Чазаның Аппаратының (моон сонгаар
—Аппарат дээр) дүрүмүн, структуразын,
агаарын, ажилдакчыларының күш-ажыл
өлөөринин фондусунун хемчээлин, а ол
Аминистрацияны болгаш Аппа-
ратты тудуп ажилдадырынга чарыгдалдарны
Тыва Республиканың Баштыңы—Чазаның
Даргазы Тыва Республиканың республика
бюджетинин күрүнө эрге-чагыргазының
күүсекчи органның ажилдадырынга үн-
дүр чарыгдалдарның иштинге бадылаар.

Администрация болгаш Аппарат бодунун
ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың
Баштыңының—Чазаның Даргазының удур-
тулгазы-биле боттандырат. Администрация-
ны болгаш Аппаратты Тыва Республиканың
Чазаның Даргазының оралакчызы—Тыва
Республиканың Баштыңының Администра-
циязының болгаш Тыва Республиканың
Чазаның Аппаратының удуртукчузу баштап
удурттур.

8) 36-гы чүүлдүн бирги кезээнин 6 дугаар
пунктузун күжүн чидирген деп санаар;
9) 37-ги чүүлдүн бирги кезээнин 3 дугаар
пунктузун күжүн чидирген деп санаар.

2 чүүл

Бо Конституция хоойлузу, ону албан-
езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп
кирер.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2012 чылдың ноябрь 15

№ 1562 ДХ-1

Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер

киреринин дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламен-
тизи) 2012 чылдың октябрь 26-да
хүлээп алган

1 чүүл

Тыва Республиканың Конституциязынга
(«Тувинская правда», 2001 чылдың май 15-те;
2003 чылдың июнь 26-да; 2005 чылдың
декабрь 30-де; 2006 чылдың декабрь 14-те;
2007 чылдың июнь 21-де, июнь 23-те; 2008
чылдың апрель 29-та, май 6-да, август 21-де;
2009 чылдың июль 30-де; 2010 чылдың
апрель 15-те, ноябрь 9-та, декабрь 28-те;
2012 чылдың март 6-да, июнь 16-да, июнь 19-
та, июль 10-да; «Шын», 2006 чылдың декабрь
14-те; 2007 чылдың июнь 26-да; 2008 чылдың
май 15-те, сентябрь 2-де; 2009 чылдың июль
23-те; 2010 чылдың апрель 15-те, ноябрь 9-
та, декабрь 28-те; 2012 чылдың март 17-де,
июнь 19-та, июль 10-да) дараазында өске-
рилгелерни кириер:

1) 111-ги чүүлдүн 2 кезээнге адаанга
дараазында уткалыг "и" пунктузу немээр:
"и") Тыва Республиканың прокурорун
албан-дужаалга томуйлаарынга чөпшээрел-

ди бээр;

2) 113-кү чүүлдүн 4 кезээнин "з" пунктузун
күжүн чидирген деп санаар;

3) 134-кү чүүлдүн 2 кезээн дараазында
эдилге-биле бижиер:

"2. Тыва Республиканың прокурорун
албан-дужаалга Тыва Республиканың
Баштыңы-биле база Тыва Республиканың
Дээди Хуралы-биле (парламентизи-биле)
дугуржулга езугаар Россия Федерациязы-
ның Чингине прокурору томуйлаар."

2 чүүл

Бо Конституция хоойлузу ону албан-
езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг
болур.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай

2012 чылдың ноябрь 14

№ 1558 ДХ-1

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагыргазының күүсекчи органының тус-
тус кижилеринин мурнунга акша хевирге күүседир ужурлуг хөй-ниити
хүлээлгелерин күүседиринин болгаш оларны боттандыраарыга саң-хөө
хандырылганының чурумунун талазы-биле бүрүн эргелерин Тыва
Республиканың бюджет албан черинин боттандыраарының чурумунун
дугайында

2011 чылдың октябрь 12 №608 Кызыл хоорай

1996 чылдың январь 12-де "Коммерцияга
ажырашпас организацияларның дугайын-
" №7-ФХ Федералдыг хоойлунун 9.2
пунктуго дүүштүр Тыва Республиканың
Чазаның доктаадыры болза:

1. Дараазында чүүлдерни бадылаар:
Тыва Республиканың күрүнө эрге-
чагыргазының күүсекчи органының тус-тус
күжүлгү мурнунга акша хевирге күүсе-
дир ужурлуг хөй-ниити хүлээлгелерин күүсе-
динин болгаш оларны боттандыраарыга
саң-хөө хандырылганының чурумунун тала-
зы-биле бүрүн эргелерин Тыва Республи-
каның бюджет албан черинин боттандыраары-
ның чурумун;

Тыва Республиканың күрүнениң бюджет
албан черинин тус-тус кижилеринин мурнунга
Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга-
ның күүсекчи органының өмүнээзинден
а хевирге күүседир ужурлуг хөй-ниити
хүлээлгелеринин даңзызын.

2. Бо доктаал ону албан-езузу-биле
парлаан хүнден күштүг болуп кирер, 2011
чылдың январь 1-ниң соонда тыттып келир
э-хоойлу харылзааларына хамааржыр

болгаш 2010 чылдың декабрь 31-де Тыва
Республиканың "Шилчилгелиг үе-чада
үезинде Тыва Республиканың күрүнө албан
черлеринин эрге-хоойлу байдалын сайзы-
рангайгыдар талазы-биле чамдык хемчег-
леринин дугайында" №292 УХ-1 хоойлузунун,
2010 чылдың май 8-те "Күрүнө (муниципал-
дыг) албан черлеринин эрге-хоойлу байдал-
дарын сайзырангайгытканы-биле холбаш-
тыр Россия Федерациязының чамдык хоой-
лужудулга актыларына өскерилгелер
кириеринин дугайында" №83-ФХ Федерал-
дыг хоойлунун 33 чүүлүнүн 16 кезээнин не-
гелделерин барымдаалап Россия Федера-
циязының Бюджет кодекзинин 78.1 чүүлү-
нүн 1 пунктузунун бирги абзазынга дүүштүр
Тыва Республиканың республика бюджетин-
ден оларга субсидиялар тыпсырының
дугайында шийтпир хүлээп алдыган Тыва
Республиканың күрүнениң бюджет албан
черлеринге ажылдагынар.

**Тыва Республиканың Чазаның Дар-
газының оралакчызы А. ДАМБА-
ХУУРАК.**

органының хөй-ниити хүлээлгелерин күүсе-
динин талазы-биле бүрүн эргелеринин
күүселдезин албан черинин боттандыраары-
ның саң-хөө хандырылганын ол сорулга-
ларга бюджет акша-хөреңгизинин алык-
чызының доктааткан чурум езугаар тускай-
лаан акша-хөреңгизинин хемчээлинге
дүүштүр боттандырат.

7. Күрүнө эрге-чагыргазының күүсекчи
органының өмүнээзинден хөй-ниити хүлээл-
гезин күүседиринин талазы-биле акша хү-
лээлгезин албан чери Федералдыг казначей-
ствонун Тыва Республика талазы-биле
эргелелин (салбырының) кириген төлевир
документилеринге үндөзилеп, дужаалда
доктаадып тургускан хуусаада боттандырат.

8. Күрүнө эрге-чагыргазының күүсекчи
органының өмүнээзинден хөй-ниити хүлээл-
гезин күүседиринин талазы-биле касса
төлевирлеринге чөпшээрел бээрин Тыва
Республиканың республика бюджетинин
акша-хөреңгизинин алыкчыларына Тыва
Республиканың Саң-хөө яамызының доктаа-
дып тургускан чурумун езугаар боттандырат.

9. Албан чери күрүнө эрге-чагыргазының
күүсекчи органының бюджет акша-хөрең-
гизинин алыкчызының хөй-ниити хүлээл-
генин күүселдезинин дугайында отчетту

күрүнө эрге-чагыргазының күүсекчи орга-
нының Тыва Республиканың Саң-хөө
яамызы-биле бюджет акша-хөреңгизинин
алыкчыларының Россия Федерациязының
бюджет системазының бюджеттеринин
күүселдезинин дугайында чыл, квартал
болгаш ай отчеттарын тургузарына болгаш
кириеринге Россия Федерациязының Саң-
хөө яамызының тургускан негелделерин
барымдаалап доктаадып тургускан чурумун
езугаар күрүнө эрге-чагыргазының күүсекчи
органынче кириер.

10. Хөй-ниити хүлээлгелерин күүсе-
динин талазы-биле күрүнө эрге-чагырга-
зының күүсекчи органының бүрүн эргелерин
албан черинин күүселдезинин дугайында
медээни Тыва Республиканың күрүнениң
бюджет албан черинин ажил-чорудулга-
зының түннелдеринин дугайында болгаш
албан черинин Россия Федерациязының
Саң-хөө яамызының тургусканы (№83-ФХ
Федералдыг хоойлунун 6 чүүлүнүн 19 пунк-
тузунга дүүштүр) ниити негелделерин езу-
гаар Тыва Республиканың күрүнө эрге-
чагыргазының күүсекчи органының доктаа-
дып тургускан чурумун болгаш хевирин
езугаар киригени аңаа быжыглаан күрүнө
өнчүзүнүн ажылгалының дугайында отчетка
кириер.

2011 чылдың октябрь 12-де Тыва Республиканың
Чазаның №608 доктаалы-биле бадылаттынган

**Тыва Республиканың күрүнениң бюджет албан черинин тус-тус
кижилеринин мурнунга Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагыргазының
күүсекчи органының өмүнээзинден акша хевирге күүседир ужурлуг хөй-
ниити хүлээлгелеринин даңзызы**

Чүү дээш төлээри	Төлевири	Хемчээли	Кым алырыл
Он алды хар четпээн уругга, школага өөрени бергенде ону дооскужеге, он сес хардан эрттирбейн ай санында төлээр 108 рубль түнчүг пособие	уругга ай санының пособиези	108	эвээш орулгалыг ада-иелеринин би- рээзинге
Бот-иелерге пособиениң хемчээли чүс хуу, ада-иеси алимент төлевейн турар болза 50 хуу өзер.			
Күш-ажылдың хоочуннарынга диштерин кылдытырының, республика иштинин пассажир транспортунга чоруурунун, телефон хөлезининин 50 хуузуун төлээринге айда 616 рубльди	ай санының акша телевири	722	күш-ажылдың хоочуннары
Дайын чылдарына тылга ажилдап чораанарга	ай санының акша телевири	751	тылдың ишчилери
Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарынга, дайын киржикчизи болуп турар тылдың ишчилеринге	ай санының акша телевири	447	дайын киржикчизи болуп турар тыл- дың ишчилеринге
Политиктиг репрессиялардан когараан деп санаткан кижилерге	ай санының акша телевири	739	политиктиг реп- рессиялардан ко- гараан деп са- наткан кижилер
Агартыг кижилерге	ай санының акша телевири	819	агартыг кижилер
Репрессияга таварышкан кижилеринин өг- бүлелеринин оларның-биле кады чурттап турар кежигүннеринге	ай санының акша телевири	342	репрессияга тава- рышканнарының өг- бүлелеринин ке- жигүннери
"Тыва Республиканың Маадыр иези" деп ат тывыскаан иелерге	чаңгыс удааның акша шаңчалы	220000	"Тыва Республи- каның Маадыр иези" деп ат ты- выскаан иелер
Уруглар азырал (хайгаарап) турар өг-бүлеге азы уруг азыраан өг-бүлеге район коэффициен- тинин барымдаалап 440 рубльди,	уруг азыраарына ай санының акша телевири	6560	азыракчы (хайгаа- ракчы), уруг азы- раан ада азы ие
бир уругга—6160 рубльди, Кыдыкы Сонгу чүктүн районнарына (Мөңгүн-Тайгадан аңгы- да)—6600 рубльди, Мөңгүн-Тайгага—7260 рубльди			

2011 чылдың октябрь 12-де Тыва Республиканың
Чазаның №608 доктаалы-биле бадылаттынган
Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагыргазының күүсекчи органының тус-
тус кижилеринин мурнунга акша хевирге күүседир ужурлуг хөй-ниити
хүлээлгелерин күүседиринин болгаш оларны боттандыраарыга саң-хөө
хандырылганының чурумунун талазы-биле бүрүн эргелерин Тыва
Республиканың бюджет албан черинин боттандыраарының чуруму

1. Тыва Республиканың күрүнө эрге-
чагыргазының күүсекчи органының (моон
сонгаар—күүсекчи орган дээр) тус-тус кижилеринин
мурнунга акша хевирге күүседир
ужурлуг хөй-ниити хүлээлгелерин күүсе-
динин болгаш оларны боттандыраарыга саң-
хөө хандырылганының чурумунун талазы-
зы-биле бүрүн эргелерин Тыва Республиканың
бюджет албан черинин (моон сонгаар —
Аппарат дээр) боттандыраарының дүрүмүн
бо чурум тодарадып турар.

2. Күрүнө эрге-чагыргазының күүсекчи
органының өмүнээзинден албан черинин тус-
тус кижилеринин мурнунга ону айткан
акты-биле, нормативтиг өске-даа актылар-
га доктаадып тургускан азы ону индек-
сациялаарының чурумун тургуспаан болгаш
күрүнө ачы-дузазын чедиреринин норматив-
тиг чарыгдалдарына кирибээн хемчээлге
а хевирлиг күүседир ужурлуг Тыва Рес-
публиканың хөй-ниити хүлээлгези бо чурум-
дун дүүштүр хөй-ниити хүлээлге (моон сон-
гаар—хөй-ниити хүлээлге дээр) болур.

3. Күрүнө эрге-чагыргазының күүсекчи
органының өмүнээзинден тус-тус кижинин
мурнунга албан черинин акша хевирге
күүседир хөй-ниити хүлээлгелеринин даңзы-
зын Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы
биле бадылаар.

4. Хөй-ниити хүлээлгелерин күүседир
ужурлугу-биле күрүнө эрге-чагыргазының
күүсекчи органының бүрүн эргелерин албан
черинин боттандыраарының дугайында эрге-
чагырганын (моон сонгаар—дужаал дээр)

күрүнө эрге-чагыргазының күүсекчи органы
хүлээп алыр.

Дужаалга айтыр чүүлдер:
күрүнө эрге-чагыргазының күүсекчи
органының албан черинге күүседир-биле
дамчыдары хөй-ниити хүлээлгелерин, бүрүн
эргелерин;

албан черинин эргелерин болгаш
хүлээлгелерин, күрүнө эрге-чагыргазының
күүсекчи органының аңаа дамчыткан бүрүн
эргелерин күүседиринин хуусаазын;

күрүнө эрге-чагыргазының күүсекчи
органының дамчыттыг бүрүн эргелерин
албан черинин күүселдези дээш харысал-
ганы;

күрүнө эрге-чагыргазының күүсекчи ор-
ганының дамчытканы бүрүн эргелерин албан
черинин күүседип турарына контролду
күрүнө эрге-чагыргазының күүсекчи органы-
ның боттандыраарының чурумун;

күрүнө эрге-чагыргазының күүсекчи ор-
ганының хөй-ниити хүлээлгелерин күүсе-
динин талазы-биле бүрүн эргелерин албан
черинин боттандыраарының талазы-биле
операцияларны көргүзөр кылдыр айткан
тускай агар санның рекавиттерин.

5. Дужаалдың хоолгазын (дужаалдан
ушта бижилгени) күрүнө эрге-чагыргазының
күүсекчи органы албан черинче күрүнө эрге-
чагыргазының күүсекчи органының удур-
тукчузунун (удуртукчунун төлээлеткен кижиги-
зинин) ат салганының соонда беш ажил
хүнүнүн дургузунда чорудар.

6. Күрүнө эрге-чагыргазының күүсекчи

АЖЫ-ТӨЛ — ААС-КЕЖИИВИС, ЧУРТТАЛГАВЫС.

1954 чылда Каттышкан Нациялар Организациязының (КНО) кол Ассамблеясы шупту чурттарга Бүгү-делегейниң уруглар хүнүн бүгү делегейниң уругларынга чаагай чорукту хандыраарынче угланган ажил-чорудулгага тураскааткан делегейниң уругларының акы-дуңмалышкы болгаш бот-боттарын билчир хүн кылдыр демдеглээрин сүмелзэн. Ассамблея 1959 чылдың ноябрь 20-де чаш уругнуң эргелериниң декларациязын, а 1989 чылда чаш уругнуң эргелериниң дугайында конвенцияны хүлээп алган. Бүгү-делегейниң уруглар камгалалының хүнүн чылдың-на июнь 1-ниң хүнүнде демдеглеп турарын сагындыраалы.

Бүгү-делегейниң уруглар хүнүнде хөй-хөй чурттарда амыдыралдың берге байдалына таварышкан уругларга дуза көргүзери-биле делегейниң ачы-дуза чедирер фонд чаңыл болган акциязын эрттирип турар. Ук акцияның кол сорулгазы — амыдыралдың берге байдалына таварышкан уругларга чараш, хөглүг байырлалды сөңнээри болгаш улуг улусту база уругларны эки чорук кылырынга, буян чедиринге, дузаарга, кээр-гээчел болурунга өөредир. Бистиң республикавыста уругларга ачы-дуза чедирер акциялар чоруп турар. Ылаң-

гыя ада-иезиниң ажаалда-тежээлдези чок арткан уругларның албан черлеринге барып, оларга бичии-даа болза кичээнгейни угландыраары чугула. Чаш уругга кандыг-даа болза ада-иези эргим болур. А кажан чаш уругга амыдыралдың аас-кежи — өг-бүлөзи, ада-иези, кады төрөөннери амыдыралдың байдалы-биле чок болза — ол чүгле улус улустуң харысалга чогу болгаш чаш уругнуң салымынга камхайыра чогу көргүзүп турары ол. Чаш төл — ол чүгле чылыг, чырык бажыңга, авазы, ачазы база чоок кижилериниң ынакшылы болгаш

эргеледин-биле бүзээледип чурттаар ужурлуг.

Амгы шагның ажы-төлүнүн угаан-медерели, чугаа-домаа дыка сайзыраңгай болур. Бичии уруглар «аас-кежик деп чүл?» деп айтырыгга канчаар харыылаарыл деп бодал-биле Кызыл кожуунун Сукпак сумузунун «Колосок» уруглар садының чаштары-биле чугаалажы аргалыг болдувус. Оларның харыыларын силерге бараалгаттывыс (уругларның чугаалааны езугаар).

1. Доржу Ооржак, 6 харлыг: «Аас-кежик дээрге авазының иштинден төрүттүнүп келири. Мен байыр-



лалдарга ынак мен. Өзүп келгеш шагдаа болур мен. Аяктар база чуп билир мен».

2. Айко Хорлуу, 6 харлыг: «Аас-кежик дээрге

мээң авам. Мен авамга ынак мен, ынчангаш авамга дузалаар мен. Улуг апаргаш



эмчи болур мен. Улустар аарбас кылдыр эмнээр».

3. Начын Саин, 5 харлыг: «Аас-кежик болза байырлал. Авам суглар-биле «Сүбедей» баар, аңаа конькилээри меңээ эки. Ачам



ышкаш улуг апаргаш, хүрежир мен. Бажыңымда аяктарны чуп турар мен».

4. Валерия Саая, 3 харлыг: «Аас-кежик дээрге мен-дир мен база мама,



авай, ачай, угбай. Тина ойнаар-кызым чараш».

5. Алия Ондар, 6 харлыг: «Кажан авам дыка чараш торт садып эккээрге, мен дыка амыраар мен. Мен



авамга дузалажырынга ынак мен, аяк чуурунга, бодумнун хевим база чуп билир мен. Өзүп келгеш, диш эмнээр

эмчи боор мен».

Бичии уруглардым салыптарым деп оолчугаш эште най-ла харыылай Ооң чаптанчыг харыни, шыны херек, гатты. «Кандыг угаанныг оол боор чыын» дээн бодалы бажымга караш дөскелери база мулаажып харыылады оларга шак ыңды берге ирги бе де турган мен, а херек олар бергедежи-звес болдулар. бичии хирезинде дээрге чүгле эки дээрзин олар хар биле бадыйкадыла

Ажы-төл — өөрүшкүвүс, аас-кежиктиг чаш назынээлиңер. Чаш уруг аас-кежиктиг болу-гы амыдыралды байдалына тава уругларга деткимчүзүп, оларже ээ өөрүшкүнү берэ Оларга бистин, улуг кичээнгейи чугула ойнап турар.

Валерия КО
Авторнуң тыр-чуруктары.

БАЖЫҢЫНДАН МОГАТТЫНЫП ҮНГЕШ...

ТР-ниң Иштики херектер органнарынга дежурный шагдааның медээзи чаңгыланып үнген: назы четпээн элээди уруг читкен, шупту белеткенир!

Анастасия Исаева өскүс, ол даай-авазы-биле ийи өрээлдиг чер бажыңга чурттап турган. Бир хүн даай-авазы ойнап турган Настяны аяк-шынакты чуп каарын дилээш, боду чунар-бажыңга идик-хеп чууру-биле кире берген. Бичии болганда, элээди кыс даай-авазындан 80 рубль дилеп алгаш, аяк-шынак чуурунга ажыглар чүүлду садып алыры-биле чорупкан. Даай-авазы элээн үе дургузунда манаарга-даа, Настя келбес боорга, кеттинип алгаш дилеп үнген. Настяның даай-авазы Любовь Платонова Кызылдың №25 уруглар садында кижизидикчи башкының дузалакчызы болуп ажылдап турар. Ол Настя-биле ооң кады төрөөн акызы Роман Исаевти бодунуң азыралынга алган турган, ынчалза-даа оолду ол өскүстөр уругларының школа-интернадында чорудупкан.

Даай-авазы уругну Бухтуев кудумчузунун «Агентство» автобус доктаар черге көрүп кааш, кый дээрге, Настя даай-авазын херекке албайн, өске кудумчуже углай маңнап чорупкан. Даай-авазы соондан дораан маңнааш, тыппайн барган. Оон бээр каш хонук эрткен. Кызыл хоорайның Красноармейская кудумчузунда турар чуртталга бажыңының үш дугаар каадынга хыналда үезинде ноябрь 4-те читкен деп санаттырып турган назы четпээн Анастасия Исаеваны тыпкан. РФ-тиң Иштики херектер эргелелиниң Кызыл хоорай талазы-биле участок шагдаазы Айдаш Сагаан болгаш дүрген дилеп тыварының шагдаа ажылдакчылары Алексей Макшанов болгаш Андрей Юрков кежээкиниң 9 шак үезинде планныг хыналданы чорудуп тургаш, назы четпээн читкен уругну илередип тыпкаш, ону Иш-

тики херектер эргелелиниң уруглар өрээлинче дамчыткан.

Анастасияның чугаалап турары-биле алырга, ол ооң мурнунда хонуктарда база бажыңның подъездизинге дүн эрттирип ап турган. Каш хонук иштинде элээди уругнуң подъезд иштинде хонуп турарын чурттакчыларның эскер-бейн турганы кайгамчык. Дүннү подъезд иштинге эрттирип алгаш, хүндүс хоорай кезип, кырган-авазының аяк-шынак чууру чүүл садып эккелзин дээш берген акашазы-биле чем садып чип турган. А кандыг чылдагаан-биле бажыңдан дезип чорупканын уруг тода чугаалаваан. Шагдаа ажылдакчылары уругну душ болуп ол кежээ тып албаан болза, ооң база-ла подъезд иштинге хонар турганы билдингир. Настя ооң мурнунда база бажыңдан дезип чоруп турган. Ол Кызылдың назы четпээннер болгаш өөренип турар школазының бүртүкелинде турар. Азырап турар даай-авазы школаже доктаамал барып, башкылары-биле чугаалажып, ада-ие хуралдарына барып турза-даа, элээди уругнуң кижизидилге талазы-биле кошкак болуп турары билдингир.

Анастасия Исаеваны дилеп тывар талазы-биле 116 шагдаа ажылдакчыларындан тургустунган 26 рейд бөлүктөрүн болгаш 14 орук-транспорт херекселдерин организастан турган. Дилээшкин үезинде хоорайның 1500 биче девискээрлерин кеззэн, уругнуң класзының башкызын, чаңгысклассчыларын, чуртталга бажыңнарының 50 ажыг чурттакчыларын болгаш 10 садыгның садыгчыларын, кафе ажылдакчыларын, такси чолаачыларын айтырган. Автобус доктаар хөй-ниити черлеринге, Енисей хем-

ниң кыдыында, подвалдарга, чуртталга бажыңнарының подъездилеринге хыналданы чорудуп турган. Амгы үеде уругну даай-авазына хүлээткен. Назы четпээннер инспектору Настяның даай-авазына хамаарыштыр ада-ие хүлээлгезин чогуур байдалга күүсетпейн турары дээш административтиг протоколду тургускан.

Бистиң республикада сөөлгү үеде назы четпээннерниң бажыңдан үнүп чоруткаш, бодунуң туразы-биле чанмайн баар таварылгаларның көвүдөп турары дүвүрөңгү байдалды тургузуп турар. 2012 чылдың 10 айында ТР талазы-биле Иштики херектер органнарында назы четпээннерниң ис чок читкениниң дугайында 108 хамааты билдиришкенин кириген. Ылаңгыя ындыг таварылгалар хөй кезинде Кызыл хоорайда, Кызыл, Танды, Улуг-Хем, Өвүр, Чөөн-Хемчик болгаш Чеди-Хөл кожууннарында демдеглеттинип турар. Уругларның барык 84,3 хуузу боттарының-на өг-бүлөзиден дезип чоруп турары элдепит. Назы четпээннерниң чүгле эвээш кезии школа-интернаттардан болгаш өске-даа хоргаадал черлеринден дескен болуп турар.

2012 чылдың июль 13-те ийи харлыг уругнуң чиде бергениниң дугайында дыңнадыгы дежурный шагдаа алган. Чаяан болуп, хоорай иштинге ада-иезин тыппайн, ыглап чораан уругну хоорайның бир чурттакчызы тып алган болган. Ол ышкаш бажыңындан үнгеш, каш хонук бажыңынче чанмаан 10 харлыг Чаянны бир бажыңның подъездизинден тып алган. Мындыг хевирлиг таварылгалар хөй болуп турар.

Үстүнде айыткан чүүлдер чүнү чугаалап турарыл? Элээдилерниң болгаш назы четпээн уругларның кадыкшылын болгаш айыыл чок чоруун камгалаар талазы-биле харысалгалыг эрге-хоойлу ажил-

дакчыларының кошкак ажылын херечилеп турар. Уругларның боттарының туразы-биле бажыңдан чоруп турары, оларны кем-херек үүлгедиишкенин куткүп, аас-кежик чок таварылгаларның когааран кижилери болуп турары коргунчуг.

Ада-иеге ажы-төлү амыдырал-чуртталгазында эң-не хайыралдыг эртинелери болур ужурлуг. Олар ажы-төлүн аас-кежиктиг кижилер болзун дээш кижизидип, эртем-билеге чедирип, оларның чуртталгазынга бергедеэшкиннер турбазын дээш байгы күжүн салыр. Ада-иезинге ажы-төлү улгады-даа бээрге, бичии кижилер болуп артып калыр болгай. А кажан бир хүн кызып өстүрүп, азырап алган төлү бажың-балгадындан чоруй баргаш, келбейн баарга, ада-иениң сагыш-сеткили кандыг болур дээрзин сөстөр-биле безин дамчыдары берге.

Шагдаа ажылдакчыларының чугаалап турары-биле алырга, «назы четпээн ажы-төл читкен» деп медээ келирге, ол-ла дораан дүрген-дилеп тывар хемчеглерни чорудуп, бөлүктөрнү бут кырынга тургузар. Ынчанмайн канчаар, шагдаа ажылдакчыларының база боттарының ажы-төлү бар болгай. Элээди кижилер ынчап чорааш, айыыл-халапка таварышса канчаарыл. Чижээлээрге, бир читкен оолду тывар дээш иштики херектер органнарының хары угда 100 ажылдакчы, ооң кырындан хөй машина-техника хаара туттунган. Түннелинде, назы четпээн кижии ада-иезинге чугаалап кагбайн, бир эжиниң бажыңына чурттап чоруп турган. А ол үеде оолду тывары-биле дүн-хүн чок улуг ажыл чоруп, шагдаа ажылдакчылары боттарының өг-бүлелеринге, ажы-төлүнге чогуур кичээнгей салбайн, ажылдап турганын демдеглевес аргажок.

Шынап-ла, уруглар чүге бажы-

ңындан чоруп турарыл? гааннар аңгы-аңгы болгуд иезинге өжежип могоат азы бажыңыга чурттап ада-ие арагалап, ажы-төл туруп бергенде, ажы-төл кичээнгей салбайн турарылгада дээш, оон-даа өолаларда социал педагогт хологтар, башкылар уругт ажылдап турар болгай. таварылгаларда школа баш уругларны ада-иезинде артык доктаамал көрүп, аажы-чаңын эки билир болурулар база ылаңгыя к башкызынга бүзүрээр, ада-иеге чугаалавас чажыттары-зынга ажыткан болур. Ынчаге, башкы эртем-билиглик уруглар-биле чугаалажып уруг бүрүзү-биле тускай тып билир болур ужурлудуунда 8-9-11 класстын өчилери бажыңдан чоруп болганда, бичизинден эге жизидип, өөредип келген өчилерин класс башкызы артык эки билир болур дээрзин чугулапал демдедим. Ол ышкаш психологтар боттарының билин ажы бажың-балгаттан чоруурга, түннелге чедирип болур даяк тайылбырлаар. Бо талаа ле школаларга тайылбыр дарын чорудары чугула.

Уругларның элээди үез оларның аажы-чаңы дүрген иличел, бичии-ле чүүлдерге даачал, сагыш-сеткилинге хүлээп алыр болур. Ынчангы иелер, школа башкылары уруг биле чугаалажырда, таары арганы шилип ап, оларга челиг тайылбырны кылып, эки кижиниң бодунга бүзүр оттурары эргежок чугула дээ билеп алза чогуур.

Алдинай БАДЫ...

СОРУНЗАЛЫГ ТӨП

Кызыл хоорайның төвүндө орук белдири черде турар Орус культура төвүндөн улус-чон үзүлбес, олче кирбээн-даа болза, аңаа эртип турар солун хемчеглерни телевидение дамчыштыр номчукчуларыныс көрүп турары чугаажок. Чогум черле чүнүң-биле хөйну бодунче ол төп сорунзалап турарын сонуургап, оон директору Вера Лапшакова-биле ажыл-агыйжы чугааны кылгаш, хөйну билип алдым.

Тыва Республиканың Чазаа бо эгезинде культураны хөгжүлдериңге болгаш чонну эптештиреринде кирип турар улуг үлүг-хуузу дээш, Вера Лапшаковага «Тыва Республика» культуразының алдарлыг «Ажылдакчызы» бедик атты тывыс-ты. Шынал-ла, «Орус культура» телевиделди тургузуп, ону чыгалал ап, оон турар оран-саванын четтип ал, аргажок эргилээр бажыңны (оон мурнунда «Монер» кинотеатрының турган азын) септеп, дерип, кандыг кылдарны ол кылбаан дээр. Аскаан эвес, өөрлүг хөдөлип турган болбайн аан, ынчалза-даа эгелээшкinner, санал-онал-ары ол үндүрүп кээп турганын эдирингир.

Орук белдиринде ол бажыңга «Магазинден эгелээш, кандыг бичи черлери турбаан дээр, ынчалза-даа олар чүге-ле чүве ийик, а ийикпес болган. Орус культураның төвүңе ол оран-саваны бер-соонда, бажыңның ийиги тыны-ажыттыңан. Ол каас-чараш улуг хуула берген, биезде дег, ынчалза-даа, улуг-даа кижилер үзүлбестээн. Хуулгаазын оран-а чогадыкчы кижилерни бо-не тыртар күштүг болган-дыр. Төпке чедэ бээр, эртен эрте-рай келээ-даа ында кижилер-не чүлдү кылган, чогааткан, ташкан, каттырышкан, омак-луг хөлзеп турар боор.

Чокта чаа Орус культура төвү үнүң үш харлаанын демдегледирген. Чаш уруг үш харлаарга, а чонунуң чанчылын езугаар оон хылбыктаар деп бичиниң эң баштайгы байырлалы болгай. Чоок кижилери алгал-зал салып, уругнуң чажын хыл-тап, оон эге баштайгы өнчү-хөгжүзүмүң дөзүн, мал-маганының дуурун тургузар. Эге баштайгы кийин төп канчаар эртингенин уургал айтырдым.

Ийе, ол эге баштайгы улуг кийинвис-тир деп билип тур-ус. Ол хиреде арай ыядычал улуг, өскелерден онзагай чүнү-чүт четтиккен деп бис деп бо-ш, улуг даргаларынысты-даа агайын, төптү тургузуп алыр-ш сагыш аарып, хөй ажыл кы-турган өөрүвүстү, бут кырынга тузушкан Кызыл хоорайның кызын чалаан бис. Мэр чай чок-тан, ынчалза-даа акша-хөрең-и биске аңгылап берген, оон-е шагда-ла күзеп, манааныныс на келгезин садып алдывыс. Феофан аалчывыс бооп, өөрү. Хей-ле эмин эртин-иңчал болуп, бодувусту хоо-и бодалкан бис, херек кырында хос чок ажылдап турарыныс на болгай. Моон сонгаар ки-и боор ыйнаан — деп, директор ылады.

Шынал-ла, Орус культура төвү каттыштырып демнестирер-иңгезин ыяк тууда берген деп тур. Оларның өске культура-ларындан ылгалып турар-даа-и хөй, чүге дизе төп өске-

лерге дөмейлешпес, чоннуң ки-чээнгейин хаара тудуптар, чаа чүүлдерни дилеп тып турар. Чи-жээлээр, сарыг чаштыглар келээ, коляскалар парады дээр ышкаш, оон мурнунда кымның-даа чогаадып тыппааны солун хем-чеглерни олар эртинтип турар. Ылаңгыя коляскалар парады ха-мыкты кайгаткан болгай. Ам моон сонгаар хоорай байырлалының хүнү келирге-ле, чанчыл болдуруп эртинтип хемчеглерниң аразында коляскалар парады төлөптир черни ээлеп кирген.

Кижилерниң нациязы, шажын-чүдүлгезиниң ылгалдыын барым-даалабайн, Орус культура төвү Тывада чурттап чоруур бүгү на-ционал чоннарының байырлал-дарын демдегледир турар. Кайы на-цияның төлээлери кандыг солун идеялыг кээр болдур, оларны ында деткип чачыккан.

Кадрлар айтыры төпте чидиг айтырыгларның бирээзи. Штат езугаар уран чүүл удуртукчузу, хөгжүм үдөкчизи база директор бар. Үш кижичүге-даа четтикпези билдингир, ынчангаш олар удур-туп-башкарып турар, а оларның деткикчилери эмгежок. Чогаадык-чы улус-чон аразында хөй болгаш, ажыл хайныгып турарының кол чажыды-даа ында. «Саян артындан келген аалчыларыныс, эш-өөрүсүс магадаар-дыр. Бистинде культура одагалары ээн турар, ынаар улус-даа барбас-тыр ийин. Силерде кайгамчык солун-дур. Бо оран-савана анаа улус эртер-дүжер чер-биле дөмей-дир». Мындыг сөс-терни бо-ла дыңнаарын Вера Нико-лаевна чоргаарал-биле чугаалады.

Орус культура төвүңе төртү-түнген ансамбльдер бөгүн көрүк-чүлериң ынакшылын чаалап ап четтигипкен. «Канительдин» бичи уруглары баштай келгенде, ырла-жып билбес, анаа алгыржыр чаш-тар турган болза, ам быжыккан коллектив апарган. «Ивушка» ансамблиниң киржикчилери бөгүн Кызылдың уран чүүл колледжи-зиниң сургуулдары, а даарта төпке ажылдап кээр культура болгаш уран чүүл ажылдакчылары-дыр. Улуг улустуң «Раздолье» ансамбли аныяк-өскенге үлегерин көргүзүп турар. Төп ам эр улус ансамблин, хореография бөлүүн тургузуп алырын күзеп турар. «Оран-саваныс сыңышпастан-даа бол, күзел-деривис улуг» — дижир чордулар.

Мээң ужурашкан хунүмде ында улустуң хөйүн! Ынчанмайн канчаар, Чоннуң чангыс деминиң байырлалы дээр, төпке дорт хамаарылгалыг байырлал-дыр. Ады-ла Орус культу-ра төвү, а хөй национал чоннар-ны каттыштырар улуг харысал-галыг хүлээлгезин төп чедиш-кинниг күүседип турар. Байыр-лалда фестивальдар, конкурстар дизе-ле, оларның киришпези чүүл-дер чок.

Сорунзалыг төптүң улуг-бичи чогаадыкчы кижилеринге чедиш-киннерни күзеп, байырлаштым.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ЧАЛЫЫ НАЗЫН, ЧААГАЙ КҮЗЕЛ, ОЮН-ТОГЛАА...

Бүгү-делегейниң студентилер хүнүн 1946 чылдың ноябрь 17-де Прагага чех студент патриоттарның чырык адынга тураскааткан делегей чергелиг студентилер конгрессинге тургускан. Ук байырлал чалыы назын, чаагай күзел болгаш оюн-тоглааны илередип турза-даа, оон төөгүзүнүң дазылы Чехословакияга ийи дугаар делегей дайынының үезинде халаптыг болушкуннар-биле холбашкан.

1939 чылдың октябрь 28-те фашистерге эжелдип алган Чехословакияга студентилер болгаш башкылар чуртунуң тургустунганын демдеглээн демонстрацияга киржип турда, эжелекчилер ук хемчегниң киржикчилерин тарадыр сывыртап тургаш, бир студент оолду адып каан болган. Ук болушкун база-ла удурланышкын акциязынче өөскээн турган. Оон түннелинде муң ажыг студент хоругдаттырган. Студент шимчээш-кинниң 9 идеякейжи студентизин суд шийтпири чокка-ла шаажы-лаан. Ынчангаш шак ол болуш-куннар-биле холбаштыр Бүгү-делегейниң студентилер хүнүн тургускан. Чылдың-на ноябрь 17-де делегейниң бүгү чурттарында студентилер байырлалын хөглүг кылдыр демдегледир эртинтип турар. Студент чылдар. Хөй санныг эш-өөр, быжыг найырал, бир ду-гаар ынакшыл... Ол кижичүгү-зүнүң эң-не уттундурбас, хөглүг үези. Мергежил чедип алыры-биле ортумак, эге болгаш дээди өөре-дилге албан черлеринче өөренип кирип алгаш, аныктар амыдыра-лының улуг чуртталгазының эгезин оон алыр. Кижичүгү бодунуң сонуургаары болгаш күзээни мер-гежилди шилип алыр эргелиг. Студентилер хүнү таварыштыр Тыва-ның тудуг техникумунуң студен-тилер-биле ужураштывыс.

Арат Бадарчы (Тес-Хем ко-жуун, Белдир-Арыг суур), 2-ги курс, каңнакчы: «Бүгү республи-каның студентилеринге байырлал таварыштыр изиг байыр чедир-бишаан, өөредилгезинге чедиш-киннерни болгаш кадыкшылды күзеп тур мен. Мен каңнакчы мергежилди ада-иемниң сүмези-биле шилип алган мен. Ол, шынал-ла, амыдыралга чугула херек мер-гежил. Кижичүгү школаны дооскаш, студент болуп, өөрени бээр, ки-жиниң чуртталгазынга чаа-чаа өскерлишкinner болу бээр чор-ду. Чүге дизе школага ышкаш эвес, кижичүгү бот-тускайлаң болгаш келир үези дээш харысалгалыг апаар. Студент амыдырал дээр, дыка солун, хөглүг үе деп бодаар мен,

чүге дизе кижиниң эш-өөрү неме-жил, башкыларыныстың ачызында солун чүүлдерни билип, оларның арга-сүмезин өөренип алырга, оон амыдыралга ажыктыг болур. Студентилер хүнүн чылдың-на дыка солун кылдыр байырлап эртинтип бис. Башкыларыныс-биле кады солун хемчеглерни органи-застан, танцы-самныг, ойнап-хөг-лээр бис. Мен бо техникумну доо-зуп алгаш, улаштыр дээди эртем чедип алыры-биле өөренир күзедиг мен. Кижичүгү ийи дугаар эртем артык эвес, харын-даа чугула болур. Студент чылдар — улуг чуртталганың эгези».

Александр Зотов (Чаа-Хөл ко-жуун, Ак-Дуруг суур), 2-ги курс, каңнакчы: «Мен бо мер-гежилди черле бичимден тура-ла, сонуургаар турган болгаш, школа соонда өөренип кирип алганым бо. Амыдыралга ылап-ла чугула дээр-зин эжимге катчып тур мен. Эр кижичүгү болганымда, бо ажыктыг мергежилди шингээдип ап турар мен. Чаа өөренип кирип алгаш, кижичүгү баштай кымны-даа билбес боор, оон чоорту найыралдажып, эш-өөр болуп, чүгле бодунуң бөлүүнде эвес, а өске бөлүктөрдө база хөй эштиг болуру дыка солун-дур. Мында республиканың шупту булуннарындан аныктар өөренип турар болгай, ынчангаш кожуун-суму бүрүзүнде эштиг болурга, эки. «Чүс акшаның орнунга, чүс эштиг болуру дээр» деп үлегер домакта ышкаш, студент чуртталга кижичүгү хөй эш-өөрлүг болурун база чуртунуң төлөптиг хамаа-тызы кылдыр кижизидер. Бүгү-делегейниң студентилер хүнү-биле, хүндүлүг аныктар!».

Хаяа Ооржак (Чөөн-Хемчик ко-жуун, Чыраа-Бажы суур), 2-ги курс, чаа хевирниң тудуг мате-риалдары-биле тудуг мастери: «Студент апарганымга дыка өөрүүр мен, чүге дизе хөй санныг эштиг болганым база солун чурт-талганы эгелээним. Амыдыралдан эскерип турарымга, амгы үеде улустар евро-тудуг болгаш септел-ге кылыр апарган. Ынчангаш ол база амыдыралга чугула дээрзин

билип, тудугну шилип алган мен. Үениң сайзырааны-биле тудуг ма-териалдары база чаарттынып, таа-рымчалыг болуп турар. Езулуг эр кижичүгү чурттаар оран-саванын бо-дунуң күжү-биле тудуп алыр болза эки. Студент чуртталга бисти улуг чуртталгага белеткеп, оон оруунга таваржы бээр бергелерин ажып эртеринге дадыктырып турар. Ке-лир үеде амыдыралга боттандырар мергежилди өөренип тура, оон-биле чергелештир ойнап-хөгледир билири база чугула. Оон улгады бергеш, сактыр солун чүүл турар кылдыр. Студент үе дээр, хүн-дүлүг башкылар, солун келээлер, хемчеглер болгаш бөлүктүң найы-ралы база хөглүг амыдыралы».

Алдын-Херел Шивит (Чаа-Хөл ко-жуун, Булуң-Терек суур), 3-кү курс, автомеханик: «Мен бо чылын доозар мен. Менээ бо сту-дент чылдарым дыка солун кылдыр эртинтип тур. Шилип алган мергежи-лиң өөренир, шылгалдалар үе-зинде уйгу-чынды чок үелер, оюн-тоглаа дээш, оон-даа өске. Эң-не эки талазы — хөй эштиг апаары. Мында кожуун бүрүзүндө төлээ-лер бар болгай. Студент кижиниң бирги черинде — өөредилге, оон ийи дугаарында, хостуг үезин шын ажыглап билири. Бис спортчу секцияларже барып, өске өөре-дилге черлери-биле маргылдаа-ларга база киржип турар бис. Оон аңгыда, бисте «Хөглүглер болгаш тывыгырлар» клубунда киржип турар улус база бар. Ол суг болза студентилерниң эң-не ынак эр-тинтип хемчээ. Студент чуртталга — аныяк кижиниң амыдыралының база бир кол кезээ. Чылдың-на сту-дентилер хүнүнде солун хемчеглер болур чүве. Бис ону четтикпейн манаар бис. Каткы-хөг, танцы-сам, аныктарның чазык, чаагай арын-шырайы, чылыг хүлүмзүрүглер — бо бүгү солун студент амыдырал деп бодаар мен. Бисти удуртуп чоруур башкыларыныска четтиргенивис илередип, а шупту аныктарга, студентилерге эки өөредилгени, чаа-чаа чогаадыкчы чедишкinnerни болгаш кадык амыдыралды күзедивис».

Бо материалды бижип тура, бодунуң студент чылдарымны сактып, кады өөренип чораан эш-өөрүм, ынак башкыларым караам-га көстүп, аныяк-чалыы үем дүүн чаа-ла эрткен ышкаш сагындырды. Шынал-ла, студент амыдырал — ол эң-не кайгамчыктыг, чараш үе.

Валерия КОНГАР.

Авторнуң тырттырган чуруу.



КИКБОКСКА ЕВРОПА ЧЕМПИОНУ

Октябрь 28-тен ноябрь 3-ке чедир Анкара хоорайга (Турцияның) Европаның бирги чери дээш кикбоксун үш хевиринге (лоу, к-1, лайт-контакт) Европаның 36 чурттарының шыырак дээн спортчуларының аразынга чидиг демиселдиг маргылдаа болуп эрткен. Лоу дээр эң кадыг хевирге Россияның чыынды командасының кежигүнү болуп, бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Сергек Ооржак 57 кил деңзилиг спортчулар аразынга чедишкенин киришкен.

Маргылдаа кандыг байдалга болуп эрткенин Россияның командасының тренерлер эвилелиннн кежигүнү, кикбокска Россияның алдарлыг спорт мастери Мерген Намчалович Монгушка ужуражып чугаалажыр аргалыг болдум. Баштайгы бир дугаар ужуражылгазында Сергек Ооржак маргылдаа болуп турар чурттуң төлээзи-биле ужуражып, арыг тиилелгени чедип

алгаш, хей-ады көдүрлүп, дараазында удурланыкчыларын тиилээш, маргылдааның чартык түннел оюнунче кирген. Маңаа Азербайджандан келген спортчу-биле ужуражылгазы кончуг берге байдалга болуп эрткен. Маргылдааның бирги, ийги кезээнде азербайджан спортчу мурнап турган, ам чүгле сөөлгү шиитпирлиг 3-кү кезээ артканда, Россияның тренер-

лери белеткел үезинде сөөлгү минуталарда канчаар ажылды күштелдирерин база арыг тиилелгени чедип алыр аргаларны сагындырып турган. Сөөлгү шиитпирлиг салыг эгелээриннн мурнунда тренер башкы Мерген Намчалович удурланыкчызының частыгыларын сагындырып, аңаа удур халдашкыннарны чагып, эш-өөрүнүн, хадунмазының тиилелгени оон манап турарын сагындырып турганы халаска барбаан. Түннелинде Сергек Ооржак удурланыкчызындан артык күжүн көргүзүп, чайынналчак арыг тиилелгени чедип алган. Дараазында бирги чер дээш түннел оюнда Сербияның төлээзин чигибиле тиилээш, Европаның чемпиону деп атка төлептиг болган. Россияның кол тренери Вадим Украинцев чурттуң чыынды командасының шыырак спортчузу Сергек Оор-

жакка байыр чедирбишаан, 2013 чылдың июнь-июль айларда делегейниң бирги чери дээш Рио-Де-Жанейро хоорайга (Бразилия) болур маргылдааның үш чадалыг белеткелдеринче чалаан. Баштайгы белеткели 2013 чылдың январь айда Таиландыга болуп, ийгиүшкү белеткелдер Францияга, Москвага болуп. Сергек Ооржак алыс боду Өвүр чурттуг, Кызылдың № 5 гимназиязын дооскан. Амгы үеде Тываның федералдыг албанның шииткел күүседир кезээнде ажылдап турар.

Мерген Намчалович Тывага кикбоксу сайзырадыры-биле 1995 чылда бодунуң күзели-биле аныяк спортчу турган үезинден эгелеп республиканың элээди оолдарның спорт школазынга тренер башкы болуп, чымыштыг ажыл-ижин эгелээн. Шилип алган ажы-

лынга бердингени-биле кай чоруун көргүзүп улам мергежили улгадып, Россия спорт мастерлериннн база Ооржак-биле санаарга, чергелиг 4 спорт маст белеткээн. Мерген Намчалович ажил-ижинге эки чедип дээш "Күш-культура" спорттун тергинин, "Шың куш-ажыл дээш" медал республиканың ордениннн Ол бо шаңнал-макталга даа. Амгы үеде оон мурнунда легей болгаш олимпийскийннн тиилекчилериннн база хууда кикбоксерлер херекселдиг спортзалды эвилелдээш, тудуп кылы оон-даа өске бодалдары ген Монгушка, аныяк Сергек Ооржакка чедиш база оларның күзелдерин болзунам деп йөрзеп кү-

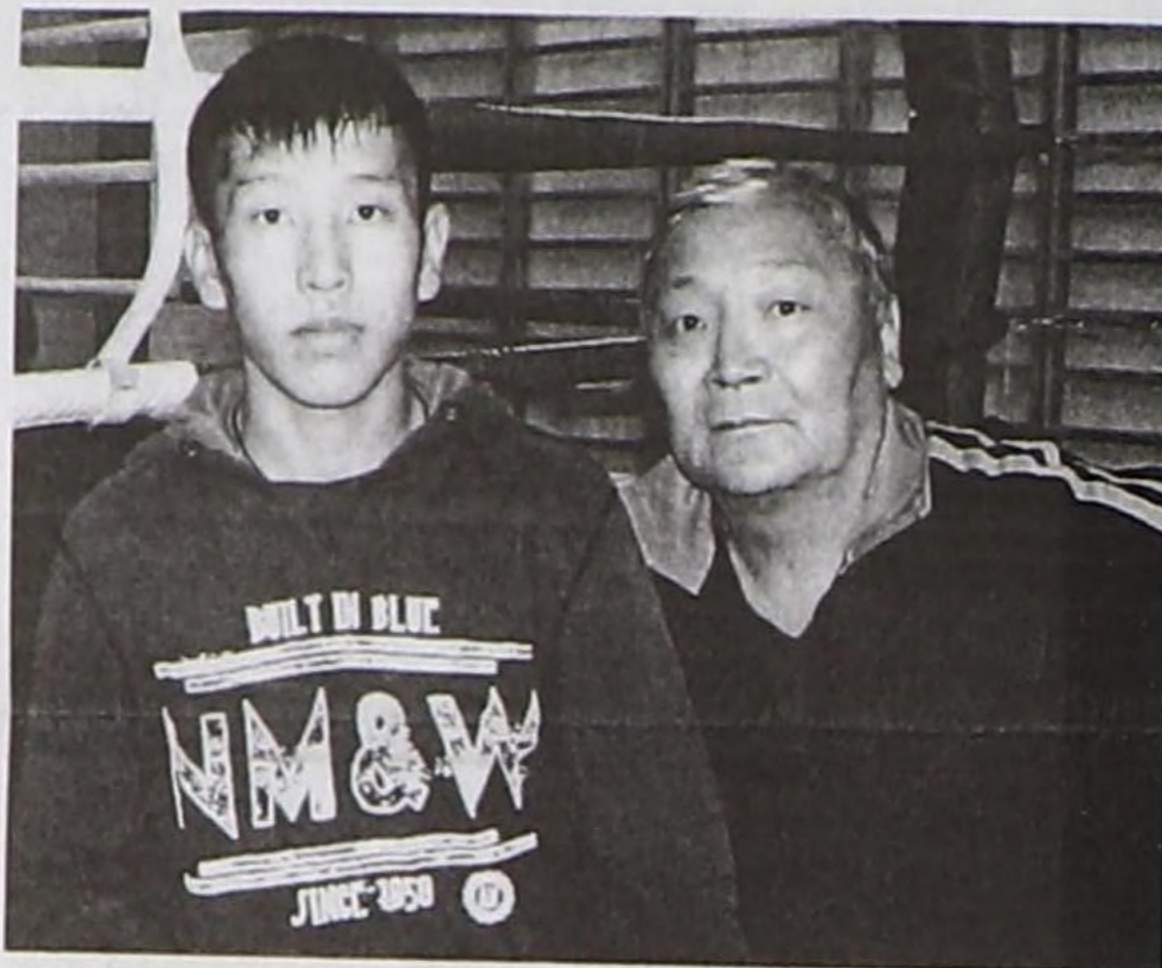
ПРОФЭВИЛЕЛДЕР МАРГЫЛДААЗЫНЫҢ ТИИЛЕКЧИЗИ

Железнодорожк хоорайның «Горный» спортчу кадыкшыдылга төвүнге Россияның профэвилелдерниң төп чөвүлелиннн бирги чери дээш 1995-96 чылдарда төрүттүнген элээди оолдар аразынга бокс маргылдаазы болуп эрткен. Ук маргылдааның кол сорулгазы — декабрь айның 10-15 хүннеринде Россия кубогунун бирги чери дээш ниитилелдер аразында маргылдааже төп профэвилелдерниң чыынды командасын шыырак спортчулар-биле хандылары база белеткелди чорудары.

Маргылдаага нитиизи-биле 16 региондан 144 шыырак дээн спортчу киришкен. Бистиң республикадан республиканың элээди оолдарның спорт школазындан Руслан Донгак (47 кг) база олимпийжи курлавырлар училищезинден Ренат Ондар (60 кг) олар төлээлээн. Руслан баштайгы 2 удурланыкчызын чигибиле ойнап алгаш, оон бирги чер дээш Башкортостандан спорт мастеринге кандидат Кушнуджон Таировту 6:2 санга тиилеп, Россияның проф-

эвилелдерниң төп чөвүлелиннн чыынды командасының кежигүнү болуп, Россияның кубогу дээш маргылдаага белеткенири-биле чалалганы алган. А Ренат бирги ужуражылгазында Забайкальскиден спортчуларны ойнааш, ийи дугаарында Алтай крайдан 2010 чылда Европаның тиилекчизинге хензиг-ле ылгалдыг санга ойнадыпкан.

Бо ийи спортчу оолдар ТР-ниң хоочун башкызы Борис Маадырбаевич Донгактың удуртулгазы-



Руслан биле башкызы.

биле чоруп турар. Тренер башкының ийис оолдары Лопсан биле Мөнгө ачазының изин салгап, би-чизинден тура-ла, бокс маргыл-

даазын сонугургап, эвээш эвес чедишкениннерлиг. Бо чылын март айда Саяногорск хоорайга 1994-95 чылдарда төрүттүнген оолдар

аразынга болуп эрткен зоназының бирги чери дээн маргылдаага акышкылар түннел таваржы берген. Оон түннел Лопсан Донгак тиилеп, 1 Сибирьниң адын камгала рово хоорайга Россияның чери дээш маргылдаага ки-

Борис Маадырбаевич чылда Хабаровск хоорайга культура болгаш спорт биле институттун бокс секциязын дооскан. Ол Тывага бокс даазын эштери-биле катап сайзыраткан. Ол 17 спортчуларын белеткээн. Ол өөреникчизи Мерген Монгуш чуртувустун спортчулары гаш оларның тренер башкы чедишкениннер аайлажып зунам!

Алексей ЧАМБАЛ

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР



Объектинин ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Каьттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каьт тууйбу бажың	3 тип 3	97,80	11,50	2,3,4

Амгы үеде квартира садып алыры — амгы үениң экономиказының турум эвес байдалдарында силерниң акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр.

ОЛ БАЖЫҢДАН КВАРТИРАЛАР САДЫП АЛЫРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРААЗЫНДА ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГААР: тел/факс: (39422) 4-85-29, 8-923-268-90-73, 8-905-920-41-01. Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

КАШ БАЗЫМ ЧЕРДЕ БЫЖЫГ ГАРАЖТАР БАР.

«Ажаалга банкызы» ААН таварыштыр ипотекага ап болур.

Конкурсту чарлап тур

Тыва Республиканың Тожу кожуунунун Азас көдээ суму Төлээлекчилер хуралы Тожу кожуунунун Азас сумузуңуң чаргазының хостуг албан-дужаалынче конкурсту 2012 чылдың декабрь 10-да 10.00 шакта дараазында адреске эрттирерин чарлап тур: Тыва Республика, Тожу кожуун, Азас сумузу, Г.Торлук кудумчузу, бажың 17.

Конкурса киржир кандидаттардан документилерни 2012 чылдың ноябрь 20-ниң хүнүнден эгелеп ажыл хүннеринде 9.00 шактан шакка чедир (12.00-14.00 шактарда дүштеки чапсар) Тыва Республика, Тожу кожуун, Азас сумузу, Г.Торлук кудумчузу, бажың 17 адреске хүлээп алыр. Харылзажыр телефону: 8-(394-50) 2-13-33.

2012 чылдың декабрь 9-та 17.00 шакта документилерни хүлээп алыры доостур.

Күш чок деп санаар

2012 чылдың ноябрь 13-те үнген №132 «Шын» солунунун 8-ки ады Тыва Республика, Кызыл хоорай, Магистральная №15 кудумчу мурнуу талазы деп адресстиг угланышкында №20; 42; 31; 30; 29; 26; 25; 24; 23; 21; 8; 9; 44 деп чер участоктарын 15 хама тускайлаанының дугайында дыңнадыгы яаманың өмүсүз билдинмес кижилерниң чагыын езуугаар шын эвес медээни парлаан ол дыңнадыг күш чок дээрзин дыңнадып тур.

Сайыт С.КЫЗЫЛ



Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Юстиция херектерининн талазы-биле яамызы. Кол редактор С. С. МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторунун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru; КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдистер—2-18-10, культура, өөрө—2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09, окулга — 2-03-87, үлетпур — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7440. Чагыг 135. Номерни парлапгаже дужааганы: график езуугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810400000000263 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001 ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың март 12-де эде буртук Херечилелдин дугаары—ПИ №ТУ17-00050. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко). Солунда парлаптынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өскөң фактылары, дыңнадыгы дээш авторлар боттары харыылаар.